

Eesti kultuuri ja rahvuse mõiste põhiseaduse preambulis

„Kõikumatus usus ja vankumatus tahtes kindlustada ja arendada riiki, [...] mis peab tagama eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimise läbi aegade [...]“

– Eesti Vabariigi põhiseaduse preambul

Kokkuvõte. Eesti Vabariigi põhiseaduse preambuli järgi on riigi üheks eesmärgiks eesti rahva, keele ja kultuuri säilimise tagamine läbi aegade. Eesmärgi mõistmine eeldab konstitutsiooniõiguslikust vaatevinklist mõistete „kultuur“ ja „rahvus“ tõlgendamist, mida ei ole senini süvitsi käsitletud. Artiklis uurin, kuidas sisustada eesti kultuuri ja eesti rahvuse mõisteid põhiseaduse preambuli tähenduses.

Mõistete sisu avamisel võrdlen kultuuri ja rahvuse mõtestamise eri viise, sh kultuuri ja rahvuseid uurivate teaduste nüüdisaegsed arusaamasid. Eri käsituste analüüsimisel põhiseaduse preambuli eesmärgi, kohtupraktika ning põhiseaduse jt konstitutsiooniliste seaduste kontekstis järeldan, et „eesti kultuuri“ tuleks käsitada antropoloogilises ning „eesti rahvust“ kultuurirahvuslikus tähenduses. Seega ei ole põhiseaduse preambulist tulenevalt eesti kultuuri ja rahvuse säilimise tagamine üksnes spetsiifiline eesmärk, mis on suunatud etnilistele eestlastele, nende pärimuskultuuri ja kunstiloo edendamisele, vaid seab sihiks tagada, et säiliks need inimesed, kes kannavad ja tahavad kanda eesti kultuuri oma igapäevaelu osana.

Märksõnad: põhiseadused, kultuur, rahvus, kultuuripoliitika, riigiõigus

1. Probleemi sõnastamine

1.1. Rahvusluse keerukas olukord

Eesti Vabariigi põhiseaduse (PS) preambul peegeldab ehedalt Eesti omariikluse iseäralikku poliitilist situatsiooni ja arengut. Eesti Vabariigi taasiseseisvumise aluseks oli vankumatu rahvuslik solidaarsus, mis väljendus oma keele ja kultuuri enneolematult jõulises demonstratsioonis laulva revolutsioonina. Impulsist kantuna nõudis eesti rahvas oma soo ja sellesama kultuuri, mis tegi relvituks ka suuremad poliitilised jõud, kaitsmist põhiseaduses, sest kui põhiseadusega luuakse Eesti riik, peab sellel ka eesmärk olema.^{*1}

Võrdluses teiste riikide konstitutsioonidega on põhiseaduse preambulisse kirjutatud kultuuri ja rahvuse säilitamise kohustus omapärane seetõttu, et kohtupraktikas on sellele antud ka sisu.^{*2} Seega ei ole preambul üksnes formaalsus, mida kasutada tõlgendamisel argumendina, vaid iseseisev alusväärtus, millele põhiseadus tugineb. Alusväärtuste olulisust põhiseaduses rõhutab ka põhiseaduse täiendamise seaduse esimene paragrahv, mis seab Euroopa Liitu kuulumise lähtealuseks põhiseaduse aluspõhimõtted.^{*3} Tähele tuleks panna, et põhiseaduse alustest kirjutades kasutatakse ühteaegu mõisteid nagu alusväärtus, väärtus, printsiibid ja põhimõtted. Selles kontekstis ei ole selge, kas sõnaga „aluspõhimõtted“ sooviti luua uut mõistet juba olemasolevatele lisaks või on tegemist üksnes sünonüümiga.

¹ Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Koguteos. Toim. V. Peep. Tallinn: Juura 1997, lk 761.

² Vt p 3.1.1

³ Eesti Vabariigi põhiseaduse täiendamise seadus, § 1. – RT I 2003, 64, 429.

Kuivõrd rahvuslus on tundlik teema veel tänagi, tuleb olla ettevaatlik rahvuse ja kultuuri põhiseadusliku garantii sõnastamisel. Seda eriti kontekstis, kus kultuurilist enesemääramisõigust kasutatakse vähemuste õiguste piiramise õigustamiseks⁴, ohtude sisustamisel julgeolekupoliitikas⁵ ning sageli ka populistlikel eesmärkidel, õhutades konflikte või kultuurilist kapseldumist. Kuigi õigusteadlastele ei meeldi õigust siduda poliitikaga, on paratamatu, et põhiseaduse pale väljendub poliitikas, millele ta õigustuse annab.

1.2. Eesti kultuuri ja rahvuse mõiste sisustamine

Eesti kultuurile ja rahvusele antud põhiseadusliku garantii tõlgendamine sõltub eesti kultuuri ja rahvuse mõistetele antud sisust. Kuivõrd nende mõistete kohta puuduvad veel ülevaatlilikud käsitlused Eesti õiguses, on juba nende sisustamine mahukas töö. Seetõttu võtangi artikli fookusesse üksnes eesti kultuuri ja rahvuse mõisted.

Siiski tuleb kultuuri ja rahvuse käsitlemisel arvestada ka eesmärgiga, milleks on eesti kultuuri ja rahvuse jätkusuutlikkuse tagamine. Kultuuri ja rahvust ei saa sisustada selliselt, et põhiseadusliku garantii elluviimine muutuks tegevusena sisutuks või võimatuks. Seetõttu on vaja lisaks õigusallikatele abiks võtta ka kultuuri ja rahvuseid uurivate teaduste nüüdisaegsed käsitlused, mis aitavad paremini selgitada kultuuri ja rahvust ühiskondliku nähtusena, sh omadusi, mis tagavad nende jätkusuutlikkuse.

Olgu juba ennetavalt mainitud, et „mõistet sisustama“, mida ma kasutan siinses artiklis kultuurist ja rahvusest kõnelemisel, ei ole sama mis „mõistet defineerima“. Kui definitsiooniga antakse „mõiste oluliste tunnuste lühike täpne esitus“⁶, siis mõiste sisustamisel uurin alles, millised on mõiste olulised tunnused sellest kõnelemisel ja selle kasutamisel. Teisisõnu, artikli tulemusena ma ei väida, et „eesti kultuur on ...“, vaid väljendan, mida tuleks eesti kultuuri all mõista põhiseaduse preambuli tähenduses, võttes arvesse kultuuriteadusi. Metodiliselt tähendab see, et kultuuri defineerimise asemel annan ma hoopis ülevaate kultuurist kõnelemise viisidest (mõiste „kultuur“ eri sisudest) tavakasutuses, kultuuri uurivates teadustes ja ka õigusallikates. Kasutades õigusteaduses aktsepteeritud tõlgendamiseviise (grammatiline, teleoloogiline, ajalooline ja süstemaatiline), analüüsin, millisel viisil tuleks kultuurist kõneleda põhiseaduse tähenduses.

Kuigi selline probleemikäsitlus tundub õigusteaduses esialgu ebatraditsiooniline, siis ei ole see kultuuri uurivate teaduste ja ka põhiseaduse enda arengu kontekstis sugugi nii. Kultuuri on küll üritatud defineerida, kuid neid definitsioone on sadu,⁷ millest igaüks haarab küll mingi olulise osa, kuid mitte tervikut. Kultuur ei ole ajas püsiv ja oma piirides läbinisti ühtne korrektne asi⁸, vaid ajas muutuv⁹ ja heterogeenne.¹⁰ See ilmestab selgelt, et kultuuri ei saa mõistena defineerida ning seetõttu ei ole mõttekas ka eesti kultuuri kui põhiseadusliku alusväärtuse defineerimine.

Iseenesest ei allu ka teised põhiseaduse alusväärtused defineerimisele. Põhiseaduslike väärtuste üle arutlemisel on Jüri Uluots tabavalt selgitanud, et kuigi „põhiseaduse algkorraldus“ ulatub tagasi juba Eesti esiaegadesse, ei tähenda esivanemate väärtustega arvestamine nendes kapseldumist. Põhiseadus saab olla jätkusuutlik üksnes siis, kui „suure üldistusastmega üldinimlikud püsiväärtused aluspõhimõtetena jäätavad ruumi ka uutele“¹¹, mis on vajalikud muutuva (kultuuri)keskkonnaga kohanemisel. Tänane poliit-

⁴ Nt kodaniku liikumine SA Perekonna ja Traditsiooni Kaitseks (SAPTK) näeb kooseluseaduses ohtu eesti kultuurile, nimetades seda kultuuriliseks allakäiguks, vt V. Vooglaid. Sümbolne meeleavaldus Riigikogu ees ja Vabaduse platsil. SA Perekonna ja Traditsiooni Kaitseks arhiiv 2015. Arvutivõrgus: <https://saptk.ee/arhiiv/sumboolne-meeleavaldus-riigikogu-ees-ja-vabaduse-platsil/> (01.01.2020). Eesti Konservatiivne Rahvaerakond (EKRE) on SAPTK-i eeskujul hinnanud kooseluseaduse põhiseadusega vastuolus olevaks, vt T. Randlo. EKRE: Kooseluseadus on vastuolus eesti rahva huvid ja põhiseadusega. – Postimees, 15.06.2014. Arvutivõrgus: <https://www.postimees.ee/2828487/ekre-kooseluseadus-on-vastuolus-est-rahva-huvid-ja-pohiseadusega> (01.01.2020).

⁵ J. Toomepuu. Ohud Eesti julgeolekule. – Kultuur ja Elu 2015, nr 1. Arvutivõrgus: http://kultuur.elu.ee/ke519_julgeolek.htm (01.01.2020).

⁶ Definitsioon. – Eesti keele seletav sõnaraamat. Toim. M. Langemets jt. Eesti Keele Sihtasutus 2009. Arvutivõrgus: <https://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=definitsioon&F=M>.

⁷ M. Tamm. Sissejuhatus. – Kuidas uurida kultuuri? Kultuuriteaduste metodoloogia. Koost. M. Tamm. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus 2016, lk 20.

⁸ R. Raud. Tähestuste keeris – tervikliku kultuuriteooria visand. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus 2018, lk 33.

⁹ A. Annist, M. Kaaristo. Antropoloogia kujunemine, uurimislugu ja põhimõisted. – Sotsiaal- ja kultuuriantropoloogia. Õpik kõrgkoolidele. Koost. A. Annist, M. Kaaristo. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus 2017, lk 15

¹⁰ R. Raud (viide 8), lk 35.

¹¹ Seda rõhutas juba Jüri Uluots esimese põhiseaduse loomise juures, kus ta väitis, et kuigi Eesti põhiseaduse algkorraldus ulatub tagasi juba Eesti esiaegadesse, ei tähenda sealsete väärtuskogemuste ja -põhimõtete arvestamine nendes

tiline ja ühiskondlik kontekst esitab põhiseadusele hulgaliselt uusi väljakutseid: üleilmastumine, sotsiaalmeedia, pandeemia(d), ränne ja kliimasoojenemine on vaid mõned näited. Suutmatus toime tulla juba nimetatud nähtustega tähendaks, et põhiseadus ei ole jätkusuutlik. Just seetõttu ei saa olla õigustatud ka teiste põhiseaduslike alusväärtuste suletud tõlgendamine, sh defineerimine.

Kuivõrd rahvuse käsitlemine on tihedalt seotud kultuuriga, seda eriti rahvuskultuuride näitel, nagu seda on eesti kultuur, siis ei ole kuidagi viisi põhjendatud ka eesti rahvuse defineerimine. Nii tulebki kultuuri ja rahvust käsitada põhiseaduse vaimus ajas arenevate nähtustena selliselt, nagu seda käsitavad uurimisobjektidena nüüdisaegsed kultuuri ja rahvuseid uurivad teadused.^{*12} Just tänapäeva teaduse abil saab eesti kultuur ja eesti rahvus kesta läbi aegade.

2. Jätkusuutlik kultuur

2.1. Kultuurist kõnelemise viisid

Hoolimata sellest, et sõna „kultuur“ kasutatakse sageli eri tähendustes, ei tuleks kultuuri mõistest loobuda. Kultuurist kõnelemisel tuleb olla täpsem ja vajadusel selgitada kasutatava mõiste sisu. Arutelu raamistamiseks toongi ma alljärgnevalt mõned näited eri viisidest, kuidas kultuurist kõneleda, ja võtan need seejärel kokku.

Tavapärastelt mõistetakse kultuuri all tegevusi, mis jäävad kultuuriministeeriumi haldusalasse, nagu nt kaunid kunstid (kirjandus, kunst, teater) või rahvuskultuur (rahvatants ja -laul). Kultuur võib tähendada aga ka sotsiaalset kapitali. Näiteks võib väita, et inimene on kultuurne, kui ta orienteerub hästi kunstiajaloo ja klassikalises kirjanduses, s.o kaunites kunstides. Kuid kultuursus ei pea olema ilmtingimata seotud kaunite kunstidega. Näiteks võib kultuurseks pidada ka kedagi, kes on kombekas ja tunneb viisakusreegleid kindlates sotsiaalsetes olukordades – nt liikluses (liikluskultuur) või poliitikas (poliitkultuur). Seega võib sõna „kultuur“ kasutada sotsiaalse kapitali kirjeldamisel („kultuurne“), ilma et viidataks tegevustele, mis on otseselt kultuuriministeeriumi haldusalas.

Eesti kultuurist kõneletakse spetsiifiliselt sageli pärimus- või rahvakultuuri tähenduses, nt laulupeo traditsioon, rahvatants ja -riided või rahvusroad. Rahvakultuurile vastandatakse teinekord popkultuuri (massikultuuri), mida nähakse justkui vähem väärtuslikuna või teinekord lausa ohuna selle massilise leviku tõttu. Popkultuurile võivad omakorda vastanduda aga näiteks subkultuurid (nt punkarid, skeiterid, hipsterid), kes eristuvadki just tavapärasest erinevate arusaamade ja valikutega.

Need mõningased näited võikski kokku võtta järgmiste kategooriatega.^{*13}

- a. Kultuur kui sotsiaalne kapital. Selles tähenduses on sõna „kultuur“ kui mingi omadus, mis kuulub indiviidile või sotsiaalsele rühmale. Näiteks öeldakse, et inimene on kultuurne, kui ta käitub kombekalt või on saanud hea hariduse või kasvatusena. Argielus kasutatakse sellist kultuurikäsitust väljendites nagu „kultuurne inimene“, „liikluskultuur“, „poliitkultuur“.^{*14} Siia alla liigituvad ka subkultuurid.^{*15}
- b. Kultuur kui kaunite kunstide ühisnimetaja. Selles tähenduses on kultuur ennekõike professionaalne kunstilooje, nagu nt kunst, kirjandus, teater, muusika ja ka filmikunst.^{*16}
- c. Kultuur kui pärand (pärandkultuur, rahvakultuur). Ka siin on kultuur seoses kunstiloojega, kuid selle tähendus on mõnevõrra kitsam. Siin on kultuur seotud rahvuse või pärimusega, selle aluseks on ajalooliselt tähenduslikud praktikad või objektid rahvuse või geograafia põhjal. Seetõttu kuulub

kapseldumist, vt R. Narits, H. Karmo, L. Madise, H. Schneider. Põhiseaduse preambuli komm. 20. – Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. Toim. Ü. Madise jt. 4., täiend. vlj. Tallinn: Juura 2017.

¹² A. Annist, M. Kaaristo (viide 9), lk 13–16.

¹³ Jaotuse aluseks on Tõnu Viigi koostatud jaotus, vt T. Viik. Eesti kultuuri muutuvad enesemääratlused. – Eesti rändeajastul. Eesti inimarengu aruanne 2016/2017. Toim. T. Tammaru. Eesti Koostöö Kogu 2017, p 5.1.1, lk 217. Arvutivõrgus: <https://inimareng.ee/eesti-kultuurimuutused-avatud-maailmas/eesti-kultuuri-muutuvad-enesemääratlused/> (02.01.2020).

¹⁴ Samas.

¹⁵ Tänapäeva sotsioloogias ja kultuuriteadustes kasutatakse subkultuuri asemel pigem mõisteid nagu skeene, uushõim, mis kokkuvõtvalt iseloomustavadki teatud sotsiaalset kapitali (oskused nagu nt rulasõitmine; stiil nagu nt punkaritel jne). Vt A. A. Allaste. Subkultuuride sotsiaalaladeaduslikest käsitlustest – hälbivast allkultuurist skeene, uushõimu ja elustiilini. – Subkultuurid: elustiilide uurimused. Toim. ja koost. A. A. Allaste. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus 2013, lk 52.

¹⁶ T. Viik (viide 13), lk 217.

siia alla ka harrastuslik kunstilooe, mis teeb sellise kultuurikäsituse teisalt laiemaks kultuurist kui kaunite kunstide ühisnimetajast. Tänapäeva kultuuriministeeriumi tegevusvaldkonnana nähaksegi peamiselt kultuuri kui kaunite kunstide ühisnimetajat ja kultuuri kui pärandit.^{*17}

- d. Popkultuur. Popkultuuri erinevus tuleb selgelt esile kontrastis pärandkultuuriga, mille suhtes popkultuur on alati justkui võõras või väljast tulnud. Popkultuuri (ka massikultuuri) iseloomustab nn kultuuritööstus, st kultuuri tootmist reguleerib globaalne tarbijate nõudlus mingi kindla kultuuritoote või -teenuse järele.^{*18} On ilmne, et eesti kultuurist kõneledes ei kasutata sõna „kultuur“ üksnes popkultuuri tähenduses.
- e. Kultuur antropoloogilises tähenduses. Kultuur antropoloogilises tähenduses on sotsiaalsele rühmale omane kollektiivsete hoiakute, uskumuste, väärtuste ja teadmiste kogum, mis väljendub – ja on teaduslikult jälgitav – rühma liikmete käitumises ja mõtlemisvormides. Sellisena mõistetakse kultuuri 20. ja 21. sajandil ka kultuuri uurivates teadustes. Nii kirjeldab kultuur suurte inimkoosluste eluviisi või -stiili, maailmavaadet ja sellest lähtuvat ühiskonnakorraldust ning kõiki vaimseid saavutusi, mis väljenduvad ainult väikeses mahus kaunites kunstides, teaduse professionaalse või harrastusliku (pärimus)loominguna.^{*19}

2.2. Kultuur antropoloogias

2.2.1. Kollektiivsed tähendused ja keeled

Kui esimesed neli kultuurist kõnelemise viisi on intuiitiivselt haaratavad, sest selliselt kõneldakse kultuurist iga päev, siis kultuur antropoloogilises tähenduses vajab tõenäoliselt rohkem selgitamist. Antropoloogias on sõnal „kultuur“ oluliselt laiem tähendus kui näiteks täna kultuuriministeeriumi haldusalas olevad tegevused, sest kõik inimesed osalevad kultuuris, sõltumata nende kultuurihuvist.^{*20} Teisisõnu, eesti kultuur ei väljendu üksnes rahvatantsus ja -muusikas, folklooris jms, vaid ka inimeste argises käitumises.

Kuid erinevus ei ole siin üksnes kvantitatiivne, st eesmärk ei ole hõlmata üksnes suuremat hulka artefakte ja praktikaid, vaid tegemist on kvalitatiivselt erineva arusaamisega. Antropoloogias ei ole kultuur miski, millele saaks omistada teatava hulga esemeid ja praktikaid stiilis „Kalevipoeg on eesti rahvuseepos. Laulupidu on eesti rahva traditsioon juba 1869. aastast“, vaid sootuks vastupidi: antropoloog uurib hoopis seda, kuidas mingid esemed ja praktikad saavad endale tähenduse uuritavas kultuuris.^{*21}

Nii on näiteks eesti kultuuri osaks ka teosed (nt koraan, Leonardo da Vinci „Mona Lisa“, „Vahva sõduri Švejki juhtumised maailmasõja päevil“), mida eesti kultuuriga ei seostata.^{*22} Sellised teosed saavad eesti kultuuri osaks just seetõttu, et nad on eesti kultuuri kontekstis tähenduslikud. Isegi kui eestlane ei ole lugeanud koraani või Švejki juhtumisi, on tal neist olemas arusaam või sisukad seosed emma-kumma teosega, sest eesti kultuuris on nimetatud teosed tähenduslikud ehk mõtestatud (nt need on tõlgitud või neid on haridusprogrammis käsitletud). Teisisõnu, koraan ja Švejki juhtumised kõnetavad eestlasi, st nad on osa eesti kultuuri kollektiivsetest tähendustest.

Kollektiivsed tähendused ei pea olema teada kõikidele kultuuri kandjatele, sest kultuur ei ole kultuuri kandjate maailmavaateline ühisosa.^{*23} Pigem vastupidi, kultuuri iseloomustavad erinevad kogemused ja teadmised, mis väljenduvad kultuurikeeltes.^{*24} Kultuurikeeli tajume kõige reljeefsemalt erinevate ametitega kokku puutudes, nt erialane sõnavara. Kuid kultuurikeeled ei väljendu üksnes loomulikus keeles (kõneldav keel, nt eesti keel), vaid ka kommetes, institutsionaalselt välja kujunenud tavades ja arusaamades jms.^{*25} Kasvõi juristi jaoks niivõrd argine asi nagu kohtulahendite küljendus on eesti õigusele omane kultuurikeel, millest kõrvale kaldumine võib silma paista võõra ja imelikuna – võib tekkida isegi küsimus, kas

¹⁷ Samas.

¹⁸ Samas.

¹⁹ Samas.

²⁰ A. Annist, M. Kaaristo (viide 9), lk 13

²¹ C. Geertz. Kultuuride tõlgendamine. Valitud esseed. Tõlk. T. Pern. Tallinn: Tänapäev 2017, lk 32.

²² Tekstid, mida iga kultuurikandja lääne kultuuris teab vähemalt kuulduste järgi mingil määral, on „Hamlet“, lauakombed, „Mona Lisa“, Beethoveni 5. sümfonia algus, põhilised liikluseeskirjad, Eiffeli torn. Sellised tekstid on alustekstid, millest teadmist peetakse sageli ka haridustaseme näitajaks. Vt R. Raud (viide 8), lk 22.

²³ T. Viik (viide 13), lk 219; R. Raud (viide 8), lk 23.

²⁴ T. Viik (viide 13), lk 218; R. Raud (viide 8), lk 38.

²⁵ T. Viik (viide 13), lk 218; R. Raud (viide 8), lk 39.

tegemist on üldse kohtuotsusega. Kuigi Eesti õiguses kasutatav kultuurikeel on võõras paljudele eestlastele, on tegemist eesti kultuuri olulise osaga, mis väljendab seda, kuidas eesti kultuuris õigusest aru saadakse.^{*26}

Kultuuris kasutusel olevad loomulikud keeled koos kultuurikeeltega moodustavadki kultuuri sümbolse maatriksi ehk tähenduste võrgustiku, milles kollektiivsed tähendused saavad oma sisu.^{*27} Nii saavadki koraan ja Šveijki juhtumised oma sisu eesti kultuuris kultuurikeelte (nt religiooniloo õpetuse, ajaloo, kultuurikriitika) ja loomuliku keele (koraani tõlkimine eesti keelde) kaudu. Kultuurikeelte ja loomuliku keele abil luuaksegi tähendusi kultuuris.

Sellisenä ongi kultuur ka antropoloogia ja kultuuriteaduste uurimisobjektiks. Antropoloogile pakuvadki huvi praktikad nagu dokumentide range tüüpvormistus või ka aktsepteeritavad argumenteerimisviisid, mille poolest õigus paistab jällegi iseäranis silma.^{*28} Nimetatud iseärasustest või sarnasustest^{*29} lähtudes saabki antropoloog kirjeldada uuritavat kultuuri.

2.2.2. Kultuurilised enesekirjeldused

Kultuuride kirjeldusi ei looda ainult eemalt, vaid ka kultuuri enda sees. Paljud kultuurikogukonnad, kes tajuvad ennast kollektiivse subjektina (nt rahvusena) ja suudavad ennast sellena ka kehtestada (ei tähenda ilmtingimata omariiklust), väljendavad ennast kollektiivsete enesekirjelduste kaudu.^{*30} Kõige ilmekamalt väljenduvad enesekirjeldused omariikluse taotlustes, mida õigustatakse näiteks etnilise, kultuurilise, religioosse vm kogukonda liitva ühise tunnusega. Nii on ka põhiseadus, mis viitab oma algsõnastuses nii olemasolevale ühtsele ajaloole, kultuurile ja rahvusele, ehe näide eesti kultuuri enesekirjeldusest.

Enesekirjeldused võivad väljenduda ka kaunites kunstides (Ants Laikmaa „Lääne neiu“, Lennart Meri „Hõbevalge“), enese teaduslikus uurimises (Eesti ajalugu, Eesti majandus) või ka kohtulahendites^{*31}. Kultuurilisi enesekirjeldusi iseloomustab asjaolu, et neid luuakse kultuuri enda tähendusloome vahenditega, st loomuliku keele või kultuurikeelte vahendusel.^{*32} See aga ei tähenda, et eemalt võõras keeles tehtud uurimused ei või olla enesekirjelduste osaks. Vastupidi, nt uurimused eesti kultuurist võivad saada eestlaste enesekirjelduseks ka populaarteaduslike väljaannete või tunnustatud meediaportaalide vahendusel, isegi kui need on inglise keeles.^{*33} Seega ei ole oluline ainult protsess, kuidas kirjeldus ise luuakse, vaid ka see, kuidas kirjeldusest luuakse kultuuris tähenduslik enesekirjeldus loomulike keelte (tõlge või hea inglise keele oskus teise keelena) või kultuurikeelte (nt teaduskirjandus) vahendusel.

Kultuurilistel enesekirjeldustel on kultuuris oluline roll, nagu ilmestab ka põhiseadus eesti kultuuri näitel. Just enesekirjelduste abil muutuvad kultuuri kandjatele tajutavaks kultuurile ja selle kandjatele (nt rahvus) omased väärtused. Kuid taju on erinev. Eesti näitel jätkates, siis kui osa eestlasi arvab, et Eesti peaks juhinduma põhjamaistest väärtustest^{*34}, võivad teised eestlased selliseid moodsaid väärtusi (nt samasooliste abielud)

²⁶ Kultuurikeel ei väljenda üksnes kollektiivseid tavasid, vaid ka arusaamu. Nt juba kohtutekstide range liigendus ja nummerdus viitab Mandri-Euroopa positiivsele õigustraditsioonile ja sellest tulenevale rangusele õiguslike argumentide esitamisel.

²⁷ T. Viik (viide 13), lk 218.

²⁸ Vt nt Bruno Latouri antropoloogilist uurimust Prantsuse kõrgemast halduskohtust: *The Making of Law: An ethnography of the Conseil d'Etat*. Cambridge, Malden (Mass.): Polity Press 2010. Siin kirjeldab Latour põhjalikult erinevaid kohtule omaseid arusaamu, tõekspidamisi, tavasid ja praktikaid, mis osalejatele endile jäävad sageli märkamata või nende poolt sõnastamata (nn kirjutamata reeglid).

²⁹ Sageli on kritiseeritud erinevustel põhinevat kultuuride uurimist, sest see jätab mulje, justkui oleks tegemist mingisuguse kindlapiirilise nähtusega, mis eri inimgrupe üksteisest eristab. Selline kriitika on eriti asjakohane eksootiliste kultuuride uurimisel. Seega tuleb kultuuride uurimisel erinevustele lisaks tähelepanu pöörata ka sarnasustele ja küsida, miks sarnasused või erinevused esinevad. Vt A. Annist, M. Kaaristo (viide 9), lk 19–24.

³⁰ T. Viik (viide 13), lk 218–219

³¹ Vt nt Liina Reisbergi ja Tiina Hoffmanni analüüsi riigikohtu otsuse kohta asjas 5-18-5, milles käsitleti samasooliste kooselupaaride perekonnaelu: Riigikohtu otsuse kultuurilistest funktsioonidest samasooliste kooselupartnerite perekonnaelu puudutava kohtuotsuse näitel. – *Juridica* 2019, nr 9, lk 638–639. Artikli 4. peatükis „Identiteedi kujundamise funktsioon“ selgitavad autorid, kuidas kohus osaleb ühiskonnas kollektiivse tähistamise praktikas ja kujundab sellega koos ühiskondlikku identiteeti. Teisisõnu, kohus loob eesti kultuuri enesekirjeldusi tekkinud kohtuvaidluste põhjal.

³² T. Viik (viide 13), lk 219.

³³ Vt nt Eesti IT-riigi kuvandit, mida tunnetatakse sageli just välismeedia vahendusel, nt N. Heller. *Estonia, the Digital Republic*. – *The New Yorker*, 11.12.2017. Arvutivõrgus: <https://www.newyorker.com/magazine/2017/12/18/estonia-the-digital-republic> (02.04.2020).

³⁴ Eesti säästva arengu riiklik strateegia. Säästev Eesti 21. Toim. M. Lauristin, E. Terk ja R. Ruttas. Tallinn 2005, lk 15. Arvutivõrgus: https://www.riigikantselei.ee/sites/default/files/content-editors/Failid/saastev_eeesti_21.pdf (02.04.2020).

pidada hoopis ohuks eesti kultuurile.^{*35} Kummal poolel on siis õigus? Millisest ideoloogiast (nt liberaalne või konservatiivne, kui lihtsustada vastasseisu) peaks Eesti juhutama eesti kultuuri säilitamisel läbi aegade?

Sellist probleemipüstitust tuleb pidada ebaõnnestunuks, sest kultuuri seisukohalt ei ole küsimuseks see, millised praktikad ja artefaktid on õiged^{*36}, vaid millised neist on kollektiivile tähenduslikud. Kui kultuurikogukonnas toimub tervet kogukonda kõnetav debatt selle üle, kuidas ühte või teist praktikat kogukonnas kujundada (nt kas homoseksuaalidel peab olema õigus abielluda), siis on see debatt ise juba elav tõendus mõlema maailmavaate relevantsuse kohta. Teisisõnu, mõlemad ideoloogiad on saanud tähenduslikult kogukonna kultuuri osaks ning pooled mõistavad (isegi kui teine pool väidab, et ei mõista) tähenduslikult üksteise seisukohti kogukonnas kasutusel oleva loomuliku keele ja kultuurikeelte kaudu. Seega emma-kumma maailmavaate välistamine kultuuri kirjeldamisel moonutaks uuritavat kultuuri, jättes mulje justkui oleks kogukond homogeenne.

Kõrvalepõikena tahaksin mainida, et eri maailmavaatest tulenevad väärtuskonfliktid ei ole omased ainult kultuurile antropoloogilises vaates, vaid ka põhiseadusele, mis samuti lepib eri väärtusi konfliktsetes olukordades. Oleks mõeldamatu väita, et pärast kohtulahendit on emb-kumb väärtus täielikult välja tõrjutud põhiseadusest. Sootuks vastupidi: põhiseaduse areng ongi mõistetav erinevate konfliktide näitel, mille dünaamika joonistub välja kohtulahendites ja õigusteaduslikes aruteludes.

2.3. Kuidas tagada kultuuri säilimine läbi aegade?

2.3.1. Elus ja surnud kultuur

Nüüd, kui on olemas ülevaade, millistel eri viisidel kõneldakse kultuurist, tuleb teleoloogilise tõlgenduse jaoks anda ülevaade ka sellest, mida tähendab kultuuri säilimise tagamine, s.o kultuuri jätkusuutlikkus. Järgneva kolme alapunktiga ei anna ma kindlasti kultuuriteaduslikku programmi, mis aitaks tagada eesti kultuuri säilimist läbi aegade, vaid toon välja mõned kriitilisemad aspektid kultuuri jätkusuutlikkuse mõtestamiseks.

Piltlikult öeldes elab kultuur parasjagu siis, kui leidub sotsiaalne grupp, kes seda kultuuri kannab oma igapäevastes praktikates, väljenduslaadides, mõtetes jms toimingutes. Teisisõnu, elaval kultuuril on olemas kultuuri kandjad. Kui mingil põhjusel kultuuril enam kandjaid ei ole – nt on kultuuri kandjad hukkunud mõne looduskatastroofi või sõjakuritegude käigus või on kultuuri kandjad loobunud kultuurist mõne teise domineerivama kultuuri kasuks –, siis saab kultuurist surnud kultuur või muuseumikultuur.

Ohuna kultuurile on sageli mõtestatud hälbimist kultuuris levinud traditsioonilistest praktikatest ja väärtustest (või võrdsustatakse see mandumisega). Nii peetakse näiteks eesti kultuurile ohuks perekondlike väärtuste ja traditsioonide ümbermõtestamist või ingliskeelse massikultuuri levikut (nt *halloween vs. mardipäev*). Selline käsitlus kultuuri jätkusuutlikkusest ei ole aga kooskõlas tänapäeva kultuuriteadustega.^{*37}

Juba eesti kultuur ise on oma arengus käsitatav rände, kaubanduse, võõrvõimude valitsusaja jt väljast tulenevate kultuurimõjude põiminguna.^{*38} Näiteks on baltisakslastelt üle võetud laulupeo traditsioon, erinevate keeleliste laenude tulemusel on meil sõnad nagu „pitsa“, „krokodill“, kuid ka „seljanka“ ja „borš“ – vene ja ukraina rahvapärased supid, mis esinevad küllaltki sageli Eesti kodustes köökides ja koolimenüüdes. Ka eestlase minapilt kätkeb rohkelt väliseid ja vastandlikke mõjutusi, sisaldades euroopalikke väärtusi,^{*39} aga ka soome-ugri sugulasrahvaste tõekspidamisi, mis teinekord ei ühti nimetatud euroopalike väärtustega,^{*40} ning põhjamaiseid^{*41} ja kristlikke väärtusi, mis mõnel juhul on ühtimatud, sõltuvalt sellest, kuidas väärtused parasjagu sisustatud on.

³⁵ V. Vooglaid (viide 4).

³⁶ Puhast kultuuri ei ole olemas, sest mitte ükski kogukond ei ole välja mõelnud ja täiesti üksinda loonud seda, kuidas kogukondlikult maailma mõtestada ja sellega suhestuda, vt R. Raud (viide 8), lk 42.

³⁷ T. Viik (viide 13), lk 221.

³⁸ Samas.

³⁹ Vt nt E. Ergma. Eestis kehtivad euroopalikud väärtused. – Postimees, 04.10.2007. Arvutivõrgus: <https://www.postimees.ee/1657229/ergma-eestis-kehtivad-euroopalikud-vaartused> (02.04.2020).

⁴⁰ Vt nt Valdur Mikita tuntust kogunud esseed „Läänemeresoomlase viimane karje“, kus soome-ugri kultuuri nähakse vastandina euroopalikule kultuurile, mille vahel eestlased peavadki sageli tasakaalu otsima: Valdur Mikita: Läänemeresoomlase viimane karje. – Postimees, 25.02.2017. Arvutivõrgus <https://arvamus.postimees.ee/4021373/valdur-mikita-laanemeresoomlase-viimane-karje> (02.04.2020).

⁴¹ Eesti säästva arengu riiklik strateegia (viide 34), lk 15.

Eesti näide ei ole siinjuures midagi eripärast, sest samasugused mõjutused iseloomustavad ka teisi elus ja jätkusuutlikke kultuure. Kultuuri jätkusuutlikkuse kontekstis ei tohiks neid põiminguid käsitada ka kultuuridevahelise kommunikatsiooni paratamatu kõrvalmõjuna, mille tulemusel kultuur kaldub oma õigest teest kõrvale, vaid rikkusena, mis muudab kultuuri elujõulisemaks.^{*42} Mida enam suudab kultuur haarata tähendusi teistest kultuuridest, seda rikkalikumaks muutuvad tähendusloome võimalused – kultuuri kandjatel on oluliselt suurem tööriistakast enese ideede, mõtete ja minapildi väljendamisel.

Kui tähendusloome võimalused aga vaesuvad, hakkab see tootma piiratud mõistust ning lõpuks võõranduvad kultuuri kandjad ise oma kultuurist, sest keegi ei taha hoida lisaks endale ka oma lapsi eemal võimalustest, mida maailmal on pakkuda.^{*43} Nii ei tohikski kultuuri säilitamist käsitada ainult pärimuse ja selle konserveerimisena.^{*44} Pärimuse konserveerimisel kultuur säilib küll füüsilisel kujul eri vormides (dokumendid, esemed, maastikud jne), kuid kaotab oma aktuaalsuse ja atraktiivsuse kultuuri kandjate seas.^{*45} Kui kultuuri kandjad loobuvad kultuuri kandmisest, saabki kultuurist muuseumikultuur või surnud kultuur.

Teisisõnu, kui kultuuri säilimise tagamisel keskenduda üksnes olemasolevate väärtuste, traditsioonide ja praktikate säilitamisele, sh asjade konserveerimisele, siis kultuur vaesub, tema atraktiivsus kaob ja kultuur sureb välja. Seega vastupidi tavaarusaamale, mille järgi tuleks kultuuri kaitsta väliste mõjude ja ühiskonnas kujunevate uute arusaamade eest, tuleb kultuur avada välistele mõjudele, selleks et pakkuda kultuuri kandjatele uusi tähenduse loomise viise ja kultuurilisi enesekirjeldusi. Elujõuline kultuur vajab mõjusaid tähendusloome vahendeid ning see eeldab aina uute ja ajakohastuvate enesekirjelduste loomist.^{*46}

Olgu juba etteruttavalt mainitud, et nüüdisaegsed tähendusloome vahendid ja enesekirjeldused ei asenda ega peagi asendada olemasolevaid, vaid nad astuvad nende kõrvale. Nii nagu mainisin antropoloogilist kultuurikäsitust selgitades, siis kultuuri uurimise seisukohalt ei ole mõeldav ühtede väärtuste asendamine teisega pelgalt seetõttu, et see teine on kultuurikandjate seas saanud valdavaks. Vastupidi, kultuur ja selle arengudünaamika on mõistetavad koos paralleelselt eksisteerivate arusaamadega, sõltumata sellest, kas need on vastuolulised, konfliktid vm viisil ühtimatud.

2.3.2. Vanad tähendused uues kuues

Tähendusloome ja enesekirjelduste seisukohalt on kultuur protsess, milles ühiselt mõistetakse kultuurikogemus luuakse sõnumite vahendusel.^{*47} Sõnumeid saab edasi kanda erinevate meelekogemuste kaudu sõnalise, pildilise ja sõnalis-pildilise (audiovisuaalse) infona. Kuivõrd erinevad meelekogemused loovad eri kvaliteediga kultuurikogemusi, vajavad need ka isepäraseid edastamisviise, sh (kultuuri)keeli (nt võõrkeel, släng) ja meediume (nt televisioon, õpik, sotsiaalmeedia), selleks et parendada kultuurikogemust.^{*48} Piiratud meediumid (nt ajaloo kujutamine ainult raamatutes või ainult kohalikus keeles) loovad piiratud kultuurikogemusi ja võivad kaasa tuua mittemõistmisi nii kultuuris endas kui ka suhtluses teiste kultuuridega.

Kõige ilmekam näide selle kohta on 2004. aastal Lihula samba püstitamisel tekkinud konflikt, mille puhul mittemõistmine tekkis olemasoleva kultuurilise enesekirjelduse esitamise tõttu uue meediumi vahendusel, s.o skulptuurina. Lihula sammas püstitati 2004. aastal Saksamaa armee ridades langenud eestlaste auks.^{*49} Sambal kujutati meest Saksa mundris, mille krael oli Eesti leegioni tunnus, s.o. Vabadussõja ristilt tuntud mõõka hoidev käsi, ja käisel oli Eesti lippu markeeriv embleem.^{*50} Hoolimata sellest, et mundril puudusid haakrist ja SS-i sümbol, hakati meedias sammast nimetama natslikuks.^{*51} Konflikt eskaleerus, kui

⁴² T. Viik (viide 13), lk 221.

⁴³ Samas.

⁴⁴ Nagu seda on käsitletud nt Rait Maruste, kelle hinnangul on eesti rahvuse ja kultuuri säilitamine spetsiifiline ülesanne, mis tuleneb asjalust, et eestlased on väga pikka aega elanud Eesti territooriumil. Maruste hinnangul seisnebki eesti kultuuri säilimise tagamine selle aja jooksul tekkinud kultuuri- ja keskkonnapärandi säilitamises. Vt R. Maruste. Konstitutsionalism ning põhiõiguste ja -vabaduste kaitse. Tallinn: Juura 2004, lk 211.

⁴⁵ T. Viik (viide 13), lk 221.

⁴⁶ P. Torop. Eesti kultuurikeelte identiteet ja muutumine. – Eesti rändeajastul. Eesti inimarengu aruanne 2016/2017. Toim. T. Tammaru. Eesti Koostöö Kogu 2017, lk 223, 226. Arvutivõrgus: <https://inimareng.ee/eesti-kultuurimuutused-avatud-maailmas/eesti-kultuurikeelte-identiteet-ja-muutumine/> (02.02.2020).

⁴⁷ Samas, lk 224.

⁴⁸ Samas, lk 228.

⁴⁹ Samas, lk 226.

⁵⁰ Samas.

⁵¹ Samas.

sammast kajastati rahvusvahelises meedias natslikuna.^{*52} Jäi mulje, et Eestis üritatakse püstitada „natsi-sammast“ õigustusega, et natsisümbolikat ei ole ju kasutatud.

Kuid selle mulje puhul jäetakse arvestamata Eesti keerulise poliitilise ajaloo Teises maailmasõjas, selle kirjeldamine sisaldab siiani vastakaid arusaamu ja tähendusi. Eesti alad okupeeriti mitmel korral: kaks korda Nõukogude liidu ning korra Saksamaa poolt. Kuivõrd mõlemad võõrvõimud mobiliseerisid eestlasi oma ridadesse, tekkis olukord, kus eesti mehed võitlesid mõlemal pool rinnet, sageli ka üksteise vastu. Arusaadavalt tekivad sellest pinged ühiskonnas, mis loovad aluse erinevatele, üksteisega ühtimatutele kultuurilistele minakirjeldustele. Kõige provokatiivsemalt on need väljendunud küsimustes, millised nendest meestest võitlesid Eesti eest tegelikult ning milliseid mehi tuleb sellest lähtuvalt pidada Eesti riigi reetjateks.

Selline probleemipüstitus on ebaõnnestunud – nagu selgitasin kultuuri antropoloogilise käsitluse juures – ja ei ole kultuuri seisukohalt kindlasti produktiivne, sest tähenduste kategoriseerimine õigeks ja valeks ei aita tollast keerulist olukorda kuidagiviisi paremini mõista. Sellegipoolest olid järeltulevad põlved sunnitud sõjale järgnenud aastatel võtma seisukoha selle suhtes ning eestlastel puudus pikka aega võimalus mälestada neid eesti mehi, kes langesid Teises maailmasõjas Saksamaa ridades. Võimalused nende mälestamiseks tekkisid alles pärast Eesti taasiseseisvumist.

Iseenesest ei olnud Teises maailmasõjas Saksamaa eest langenud eestlaste mälestamine Lihula samba kujul midagi esmakordset, sest Saksamaa eest langenud eestlaste mälestamise probleemi oli juba küllaltki laialt käsitletud nii eestikeelses kirjanduses kui ka meedias.^{*53} Probleemiks oli hoopis sellesama info edastamine visuaalsel kujul, mis oli uus ja harjumatu kogemus nii eestlastele endile kui ka välismaalastele, kellele enamuses oli see keelebarjääri tõttu esmakordne kogemus. Seni oli tähendusi edasi antud üksnes sõnalise info abil, sest meedias ja kirjanduses ei olnud veel harjumuspärane kujutada Saksamaa eest sõdinud eestlasi Saksa mundris. Sama tähenduse kujutamine visuaalselt oli kvalitatiivselt niivõrd uus ja harjumatu (sh keeleülene) kogemus, et tõi kaasa kultuurišoki.^{*54}

Kindlasti ei anna ühe kultuurišoki põgus analüüs täit ülevaadet meediumite ja keele rollist kultuuri jätkusuutlikkuse tagamisel, kuid annab kindlasti piisava sisendi selleks, et sisustada kultuuri mõistet põhiseaduse tähenduses. Oluline on mõista, et eri meediumid ja loomulik keel (Eestis eesti keel) on üksnes mõningased võimalused kultuurikogemuse loomisel. Uute meediumite ja keelte kasutamine kultuuris aitab aga oluliselt paremini edasi anda soovitud kultuurikogemust. Näiteks on eesti poliitilise ajaloo keerukus oluliselt paremini mõistetav siis, kui lisaks ajalookirjutistele on olemas ka pildid või filmid või skulptuurid, mis annavad keerukuse edasi mitmekesisema kogemusena.

Tähendusloome võimaluste paljusus loob eeldused ka paremaks kultuurideüleseks suhtluseks, sest loomulikus keeles (nt eesti keeles) vahendatud tähendused jäävad võõrastele kultuuridele keelebarjääri tõttu sageli arusaamatuks. Seda on oluline arvestada kultuuri eksportimisel, sest enesekirjelduste eesmärk kultuuri säilitamisel ei ole üksnes kollektiivsete tähenduste ümberjutustamine, vaid ka nende sisuks oleva kultuurikogemuse vahendamine.

Võimetus selgitada oma kultuurilist konteksti toob kaasa olukorra, kus rahvus on sunnitud sellised tähendused oma kultuurist välja tõrjuma negatiivse tagasiside tõttu. Lihula näitel jääksid (jäid) paljud eestlased ise ilma osast oma kultuurilises minapildis, st võimalusest mälestada hukkunud lähedasi, kes surid Teises maailmasõjas Saksamaa ridades. Selliselt võivad kultuuri kandjad (nt eestlased Lihula samba näitel) kaugeneda omaenese kultuurist, sest neid ei mõisteta ning nende arusaamu ja väärtusi ei tunnustata, ja hakata otsima alternatiive teistest kultuuridest.

2.3.3. Tähenduste mõtestatud vahendamine kultuurikriitika abil

Üksnes avatud ja kultuuriülesele dialoogile suunatud kultuur ei ole jätkusuutlik, kui puudub võimekus tähendusi kriitiliselt mõtestada. Ilma kriitilise reflektsoonita on kultuuril raske toime tulla juba olemasolevate vastuoludega kultuuris endas (nt mittemõistmised, mis tekivad vastuoluliste enesekirjelduste tulemusel). Sellises olukorras jääks vähem ruumi ka uutele tähendustele ja enesekirjeldustele, mis kriitilise vastuvõtuta põhjustaksid aina uusi mittemõistmisi ja konflikte.

⁵² Vt nt Estonia unveils Nazi war monument. – BBC News, 20.08.2004. Arvutivõrgus: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3585272.stm> (02.04.2020).

⁵³ P. Torop (viide 46), lk 223.

⁵⁴ Samas.

Seetõttu ongi jätkusuutliku kultuuri tarvilikuks tingimuseks professionaalne kultuurikriitika, mille ülesandeks on kultuuritekstide tõlkimine, tõlgendamine ja reflekteerimine.⁵⁵ Mida enam tutvustatakse kultuurikriitika vahendusel uusi tähendusi, tähendusloome vahendeid ja enesekirjeldusi, seda edukam on kultuuriliste kogemuste vahetamine nii kultuurisiseselt kui ka -üleselt. Kultuuriliste tähenduste edukas vahetamine loob soodsa pinnase ka professionaalsele kunstiloomele, sest kultuuritekstide analüüs ja kultuuri tegemise tase (sh kultuurisise innovatsioon) on omavahel vahetult seotud.⁵⁶ Just seetõttu on ka eesti kultuuri käsitlemisel lausa eraldi rõhutatud, et eesti kultuur ei vaja haridus- ja kultuuripoliitilist toetust üksnes kultuuriloomes, vaid ka tõlgendamisel.⁵⁷

2.4. Eri viisid mõista eesti kultuuri jätkusuutlikkust

Enne kui alustan õigusliku analüüsiga, teen veel kokkuvõtte kultuurist kõnelemise viisidest eesti kultuuri kontekstis ning ka põgusa sissejuhatuse, mida tuleks jätkusuutlikkuse seisukohalt arvestada kultuuri mõiste sisustamisel. Eeltoodut meelde tuletades, siis kultuurist saab kõneleda viiel viisil: kultuur kui sotsiaalne kapital, kultuur kui kaunid kunstid, pärandkultuur (rahvakultuur), popkultuur ja kultuur antropoloogia tähenduses.

On ilmne, et eesti kultuurist kõneledes ei räägita kultuurist popkultuuri tähenduses. Pikema aruteluta peaks olema arusaadav, et kultuuri põhiseaduse tähenduses ei ole mõistlik sisustada ka kui sotsiaalset kapitali. Kuigi eesti kultuuri saab mõista ka sotsiaalse kapitalina (nt eestlaslik käitumine), viitab „eesti kultuur“ põhiseaduses kindlasti laiemale ühiskondlikule eesmärgile kui üksnes teatavat laadi käitumistavad. Näiteks on kultuuri säilitamise eesmärgil Eestis kaitstud ka ajalooline pärand, nagu näiteks muinsuskaitse all olevad maastikud või ehitised,⁵⁸ mis ei ole kindlasti mõtestatav isikut või gruppi iseloomustava sotsiaalse kapitalina.

Õigusliku analüüsi kontekstis ei ole mõttekas eraldi käsitleda ka kauneid kunste ning pärandkultuuri (rahvakultuuri), sest on selge, et kultuuriministeeriumi haldusalasse kuuluvate tegevustena on need mõlemad eesti kultuuri osaks ka põhiseaduse tähenduses. Seega käsitlengi neid edaspidi koos, võttes aluseks kultuuriministeeriumi tegevusvaldkonnad ja -programmid, nagu nt muuseumid, lõimumisprogramm, muinsuskaitse, muusika, kirjandus, rahvusvaheline koostöö nimetatud valdkondades jne.⁵⁹ Arutelu lihtsuse mõttes nimetan seda käsitlust kultuuriks kitsas tähenduses, sest see on oluliselt kitsam kultuuri antropoloogilisest tähendusest.

Antropoloogilises tähenduses tuleks eesti kultuurina mõista:

- a) eesti rahvusele (eestlastele) omaseid kollektiivseid tähendusi, nt ühised hoiakud, uskumused, teadmised ja väärtused, mis väljenduvad käitumises ja mõtlemises;
- b) tähendusloome vahendeid (eesti keelt ja eesti kultuurikeeli) ning
- c) nende abil loodud enesekirjeldusi.

Eesti kultuuri osaks antropoloogilises tähenduses on ka selliste etnilis-kultuuriliste rahvaste, keda peetakse eesti kultuuri enesekirjeldustes eestlaste eellasteks, kollektiivsed tähendused ja tähendusloome vahendid.

Kuivõrd kultuur antropoloogiliselt võetuna on oluliselt laiem kultuurist kitsas tähenduses, ulatuvad ka kultuuri säilimise tagamiseks nõutavad tegevused oluliselt kaugemale. Kui käsitleda kultuuri jätkusuutlikkust selle kitsas tähenduses, siis piisab kultuuri atraktiivsuse tagamiseks sellest, kui Eestis loodavad kaunid kunstid ja eesti pärandkultuur (rahvakultuur) pakuvad nii eestlastele kui ka teistele kultuuridele suuremal hulgal eneseväljendamise võimalusi. Nii näiteks võikski öelda, et eesti kultuur on heal järjel, kui piisaval hulgal eestlasi viljelevad rahvatantsu; kui laulupidu on populaarne; kui eesti autorid ja nende loodud teosed on tunnustatud rahvusvaheliselt jne.

Antropoloogilises tähenduses tuleb kultuuri jätkusuutlikkuse hindamisel hinnata aga kogu ühiskondlikku ruumi. Seega kaunite kunstide ja rahvakultuuri kõrval võivad eesti kultuuri seisukohalt olla

⁵⁵ Samas, lk 228.

⁵⁶ Samas.

⁵⁷ Samas, lk 230.

⁵⁸ Eesti kultuuri säilimise tagamise eesmärki täidab ka muinsuskaitse seadus, vt Seletuskiri muinsuskaitse seaduse eelnõu juurde, 684 SE, algatamine 2018, lk 3. Arvutivõrgus: [https://www.riigikogu.ee/tegevus/eelnoud/eelnou/f9ad59dd-ef98-4b2b-b22b-ba8cf4c87154/Muinsuskaitse seadus \(02.04.2020\)](https://www.riigikogu.ee/tegevus/eelnoud/eelnou/f9ad59dd-ef98-4b2b-b22b-ba8cf4c87154/Muinsuskaitse seadus (02.04.2020)).

⁵⁹ Vt nt kultuuriministeeriumi kodulehte <https://www.kul.ee/et> (02.04.2020).

olulisteks küsimusteks ka täiesti argised asjad nagu nt ametites asjaajamise kord, isikunime muutmine või kooselu registreerimine. Kultuuri jätkusuutlikkuse seisukohalt tähtsaid küsimusi võib leida ka teiste ministeeriumite haldusalast, nagu nt hariduse ja teadustöö korraldamine, sh õppekeel (haridus- ja teadusministeerium), või rahvusvaheliste koostöölepingute allkirjastamine (nt rahandusministeerium ja Euroopa stabiilsusmehhanismi alusleping).

3. Eesti kultuur õiguse kontekstis

3.1. Eesti kultuuri puudutav kohtupraktika

3.1.1. Ülevaade kohtupraktikast

Riigikohus on käsitlenud eesti kultuuri ja rahvuse säilimise tagamist lahendites, mis puudutavad eri eluvaldkondi, nagu nt nime muutmine, õppekeel ja rahvusvaheline finantskoostöö. Kuigi kohtupraktika on napp, annab see tugeva sisendi kultuuri mõiste sisustamiseks, sest kõikides lahendites viitab kohtu argumentatsioon kultuuri antropoloogilisele käsitusele. Järgnevalt annangi ülevaate arutelu all olevatest lahenditest ning võrdlen kultuuri kitsa ja antropoloogilise mõiste kasutamist.

Lahendis 3-4-1-7-98 hindas Riigikohus, kas kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seadus, mis sätestab eesti keele valdamise üldise nõude volikokku kandideerijale, on põhiseadusega kooskõlas.^{*60} Kohus leidis, et selline piirang on kohane ja põhiseaduslikult õigustatud, sest põhiseaduse preambuli järgi on Eesti Vabariigi üheks eesmärgiks eesti kultuuri ja rahvuse säilimise tagamine läbi aegade.^{*61} Kohtu hinnangul on selline keeleline piirang seotud eesti rahvuse ja kultuuriga, sest piirangud, mis aitavad kaasa eesti keele üldisele kasutatavusele, sh kasutamisele kohaliku omavalitsuse asjaajamises, aitavad kaasa ka eesti rahvuse ja kultuuri säilimisele. Kuigi otsuse tegemise ajal ei olnud preambulit veel täiendatud eesti keele säilimise tagamise kohustusega – see lisati põhiseadusesse alles 2007. aastal^{*62} – selgitas kohus, et keel on rahvuse ja kultuuri säilitamise vältimatu ja olemuslik osa ning selle säilitamine kuulub sellest lähtudes ka kultuuri ja rahvuse säilimise eesmärkide hulka.^{*63} Nii leidis kohus juba iseseisvalt, et koos eesti rahvuse ja kultuuriga tuleb kaitsta ka eesti keelt kui rahvuse ja kultuuri lahutamatu osa.

Riigikohtu lahendis 3-4-1-6-01 oli küsimuseks see, kas keeld võtta võõramaist nime võib olla õigustatud rahvusliku identiteedi kaitse eesmärgil. Kohus kinnitas oma argumentatsiooniga rahvusliku identiteedi säilitamise vajadust põhiseadusliku alusväärtusena, viidates põhiseaduse preambulile. Siiski asus kohus seisukohale, et nime vahetamise võimaluste piiramine üksnes sellisel eesmärgil ei ole kooskõlas tänapäevase inimõiguste kohtupraktikaga – üksnes rahvusliku identiteedi kaitsmine ei saa välistada nime muutmist kõikidel juhtudel.^{*64} Seega otsustas kohus, et toonane perekonnanime korraldamise seadus oli vastuolus põhiseadusega osas, mis kehtestas absoluutse keelu anda eesti rahvusest või eestipärase perekonnanimega sooviavaldajale võõrkeelse kujuga perekonnanimi.^{*65}

Riigikohtu otsus 3-4-1-6-12 puudutas Euroopa stabiilsusmehhanismi asutamislepingu (ESML) heakskiitmist rahandusministri poolt.^{*66} Õiguskantsleri hinnangul ei olnud ESML-i allkirjastamine rahandusministeeriumi poolt kooskõlas parlamentaarse demokraatia põhimõtte, PS § 65 punktiga 10 ja PS §-ga 115, sest ESML-ga võtab Eesti riik endale varalised kohustused, mis põhiseaduse järgi on Riigikogu pädevuses. Kuigi vaidluse sisu ei ole kuidagi seotud kultuuriga, on tähelepanuväärne, et kohus kasutas eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilimise tagamise kohustust olulise argumendina põhiseadusliku riive proportsionaalsuse hindamisel. Kohus selgitas, et just rahvusvaheline koostöö tagab Eestile sellised tingimused, milles Eestil on paremad võimalused kestma jääda ning seeläbi oma eesmärgi saavutada.^{*67} Koos selle argumendiga leidiski kohus lõpuks, et kuigi ESML-i allkirjastamine rahandusministeeriumi poolt riivab Riigikogu finantspädevust, ei ole riive ebaproportsionaalne eesmärkide suhtes, ning jättis õiguskantsleri taotluse rahuldamata.

⁶⁰ RKPJKo 04.11.1998, 3-4-1-7-98, III osa.

⁶¹ Samas.

⁶² RT I 2007, 43, 311.

⁶³ RKPJKo 04.11.1998, 3-4-1-7-98, III osa.

⁶⁴ RKPJKo 03.05.2001, 3-4-1-6-01, p 19.

⁶⁵ Samas, p 20.

⁶⁶ RKPJKo 12.07.2012, 3-4-1-6-12.

⁶⁷ Samas, p 201.

Riigikohtu lahendis 3-3-1-52-13 oli vaidlusaluseks küsimuseks Tallinna ja Narva linna esitatud taotlus, milles paluti teha gümnaasiumidele erand eesti õppekeelele üleminekul.^{*68} Vabariigi Valitsus jättis taotluse rahuldamata. Tallinna ja Narva linn asusid seisukohale, et eesti keele seadmine kohustuslikuks õppekeeleks on vastuolus PS §-ga 37, mille järgi vähemusrahvuse õppeasutustes valib õppekeele õppeasutus. Kohus selgitas kõigepealt, et vähemusrahvuseid tuleb tõlgendada vähemusrahvuste kultuuriautonomias seaduse^{*69} (VRKAS) tähenduses ning seetõttu rakenduvad põhiseaduses vähemusrahvustele antud õigused, sh õigus valida õppekeel õppeasutuses, üksnes VRKAS-s määratud vähemusrahvustele.^{*70} Kuivõrd vaidluse all olevatest gümnaasiumitest ei olnud ükski VRKAS-i tähenduses vähemusrahvuste õppeasutus, otsustas kohus, et Tallinna ja Narva linn ei saa tugineda PS §-le 37. Kohus täiendas, et eesti keele kui kohustusliku õppekeele nõude seadmisel tuleb arvestada PS §-i 6, mille järgi on Eestis riigikeeleks eesti keel, ja põhiseaduse preambulis toodud eesmärki, milleks on eesti rahvuse, keele ja kultuuri säilitamine läbi aegade.^{*71} Seega peavad erandid muus õppekeeles õppimiseks olema väga hästi põhjendatud, arvestades et keelenõudest kõrvalekaldumise jaoks on võimalused ka antud.

3.1.2. Kultuurist kõnelemise viis kohtupraktikas

Kohtupraktika puhul väärrib tähelepanu tööik, et mitte ükski kaasus ei ole seotud kaunite kunstide või pärandkultuuriga (rahvakultuuriga). Küsimused asjaajamise keele kohta kohalikus omavalitsuses, nime ja rahvusliku identiteedi seose ning rahvusvahelise koostöö kohta on kõik ühiskondlikud probleemid, mis jäävad kultuuriministeeriumi haldusalast välja. Seega, kui kohus oleks kultuuri käsitanud kitsas tähenduses, ei oleks olnud isegi võimalik jõuda argumentideni, mis viitavad põhiseaduse preambulis toodud kohustusele säilitada eesti kultuur ja rahvus läbi aegade.

Ometi jõudis kohus ülaltoodud kaasustes tõstatatud probleemi analüüsimisel kultuuri jätkusuutlikkuse küsimuseni ja käsitles argiste praktikate (nt asjaajamine ametiasutustes, nime vahetamine, õppekeel), tähenduste (nime tähendus rahvusliku identiteedi kontekstis) ja ühiskondliku korralduse (rahvusvaheline koostöö) mõju eesti kultuurile. Selliselt on kohus käsitletud eesti kultuuri küsimust ühiskonnas tervikuna. Just selliselt püstitab kultuuri puudutavad küsimused ka antropoloogia.^{*72} Seega võib olemasolevale kohtupraktikale tuginedes asuda seisukohale, et põhiseaduse preambuli tähenduses tuleb kultuuri mõista nii, nagu seda tehakse antropoloogias.

3.2. Eesti kultuuri säilimise tagamine põhiseaduses ja teistes seadustes

Kultuuri antropoloogilist käsitlust toetavad ka eesti keelele antud põhiseaduslikud garantiid nagu:

- PS § 6, mis kuulutab riigikeeleks eesti keele;
- PS § 51 lõige 1, mis tagab õiguse pöörduda riigiasutuste, kohalike omavalitsuste ja nende ametisikute poole eesti keeles;
- PS § 52 lõige 1, mis sätestab riigiasutuste ja kohalike omavalitsuste asjaajamise keeleks eesti keele.

Nii ulatub eesti kultuuri koos eesti keelega säilimise tagamise kohustus oluliselt kaugemale kui kultuuriloomelise ja rahvakultuuri, hõlmates ka argiseid toiminguid nagu asjaajamine ametiasutustes. Kui uurida ka keeleseadust (KeeleS),^{*73} mis eespool nimetatud sätteid konkretiseerib, siis seaduse § 2 lõike 3 järgi võib eesti keelele antud põhiseadusliku garantii realiseerimisel sekkuda ka eraõiguslike juriidiliste isikute ja füüsiliste isikute keelekasutusse. Nii on näiteks KeeleS § 18 lõike 1 järgi kohustus tõlkida eesti keelde avalikult esitatavad audiovisuaalsed teosed, sh saated ja reklaamid; KeeleS § 19 järgi on kohustus sõlmida eesti keeles töölepingud ja võlaõigusseaduse alusel sõlmitud lepingud, mis lepingu ühe poole jaoks ei seondu majandus- ja kutsetegevusega. Selliselt ulatub eesti kultuuri ja keele säilimise eesmärk veelgi kaugemale – see reguleerib ka isikutevahelisi suhteid.

⁶⁸ RKHKo 28.04.2014, 3-3-1-52-13.

⁶⁹ RT I 1993, 71, 1001; RT I, 13.03.2019, 194.

⁷⁰ RKHKo 28.04.2014, 3-3-1-52-13, p 26 ja 14.9.

⁷¹ Samas, p 26 ja 14.8.

⁷² A. Annist, M. Kaaristo (viide 9), lk 20.

⁷³ RT I, 18.03.2011, 1; RT I, 13.03.2019, 79.

Kultuuri laiemale käsitusele põhiseaduses viitab ka kultuuriautonomia instituut. PS § 50 annab vähemusrahvustele õiguse luua rahvuskultuuri huvides omavalitsusi VRKAS-s sätestatud korras. VRKAS § 5 järgi on selliste omavalitsuste eesmärgiks emakeelse õppe organiseerimine, vähemusrahvuste kultuuriasutiste moodustamine ja nende tegevuste, sh kultuuriürituste korraldamine ning kultuuri ja hariduse edendamiseks finantsstiimulite loomine. See tähendab, et lisaks võimalusele asutada toetavaid üksusi oma rahvuskultuuri praktiseerimiseks ja rahvuspärandi hoidmiseks annab kultuuriautonomia vähemusrahvustele võimaluse organiseerida ka osa oma argielust. Seega on kultuuri mõiste kultuuriautonomia instituudi puhul oluliselt laiem kui üksnes kultuur pärandikultuuri tähenduses.

3.3. Eesti kultuur ilma eesti rahvusest

Eespool asusin kohtupraktikale ja seadustele tuginedes seisukohale, et põhiseaduse preambulis tuleks eesti kultuuri mõista antropoloogilises tähenduses.

Tähelepanelikum lugeja on tõenäoliselt juba märganud, et kultuuri antropoloogilisele käsitusele viidates on mainitud ka kultuuri kandjat. Ka praegu eesti kultuurile antud sisus viitan eesti rahvusele (eestlastele) kui kultuuri kandja(te)le. Samuti on kohtupraktikas eesti kultuuri käsitletud alati koos eesti rahvusega, nii nagu see oli ka algselt sõnastatud põhiseaduse preambulis. Seega tekib õigustatud küsimus, kas eesti kultuuri sisustamisel piisab üksnes kultuuri mõtestamisest või tuleb lähemalt uurida ka eesti rahvuse küsimust. Teisisõnu: kas saab olemas olla elujõuline eesti kultuur ilma eesti rahvusest?

Kindlasti mitte – ilma eesti rahvusest pole ka eesti kultuuri kandjaid. Ilma eesti rahvusest saaksime eesti kultuurist rääkida üksnes kui muuseumikultuurist. Seega sõltub elujõuline eesti kultuur rangelt eesti rahvusest ja eesti kultuuri sisustamisel tuleb lahti mõtestada ka eesti rahvuse mõiste.

4. Rahvuse mõistmise viisid

Analoogselt kultuuriga kõneldakse ka rahvusest eri tähendustes. Sageli kasutatakse rahvusega samas tähenduses ka sõna „rahvas“, kuigi viimase tähendus on oluliselt laiem (vrd ka nt „rahvuskultuur“ ja „rahvakultuur“). Rahva ja rahvuse mõiste erinevust tuleb tähele panna ka põhiseaduses, mille järgi on rahvas kõrgeima võimu kandjaks, samal ajal kui eesti rahvus on miski, mille säilimine tuleb tagada läbi aegade. Kuid praegu veel ei ole oluline käsitleda rahvuse ja rahva mõiste erinevusi põhiseaduse tähenduses, sest rahvast, kes on kokku liidetud ühiskondliku lepinguga, saab samuti käsitada rahvusluse vormina (kodanikurahvuslus).

Rahvusluse kontekstis käsitletakse rahvuseid üldiselt kahest ideoloogilisest perspektiivist lähtuvalt: kodaniku- ja kultuurirahvuslus.^{*74} Sellise jaotuse aluseks võib pidada valgustusajal Jean-Jacques Rousseau ja Johann Gottfried Herderi populaarseks saanud ühiskonnateooriaid. Rousseau esindab kodanikurahvuslikku käsitust, milles rahvus kui sotsiaalne grupp on kokku liidetud ühiskondliku lepinguga (nt põhiseadus). Kodanikurahvusliku käsituse iseloomulikeks joonteks on individualism, vabadus ja poliitiline võrdsus, mille riik tagab ühiskondliku lepinguga.^{*75}

Herder esindab kultuurinatsionalistlikku käsitust, mille järgi rahva ühendamisel riigiks on määrav roll aja jooksul välja kujunenud ühtsel kultuuril.^{*76} Kultuurinatsionalistliku käsituse tunneb sageli ära rahvusromantilistes jutustustes ja ajalookirjutistes, millega luuakse emotsionaalsed ning sidusad rahvuslikud enesekirjeldused. Eesti rahvuse kuvandi kujundamisel on sellisteks näideteks Lennart Meri „Hõbevalge“, milles esitatakse poolteaduslik ja fantaasiaküllane versioon eestlaste jt läänemeresoomlaste minevikust^{*77}, ja Eestis 13. sajandil toimunud ristisõdade mõtestamine muistse vabadusvõitlusena.^{*78}

⁷⁴ E. Piirimäe. Teoreetilisi perspektiive 19. sajandi eesti rahvusluse uurimiseks. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses: 1. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16 (23). Tartu 2009, lk 168.

⁷⁵ Samas, lk 169.

⁷⁶ Samas.

⁷⁷ Nt on Valter Langi sõnusti kirjutanud justnimelt Lennart Meri eestlaste mällu arusaama, et eestlased on Eestis elanud juba 5000 aastat. Tänapäeva teadustulemused näitavad aga, et eestlastena tuntud rahvad asusid Eestisse elama 3000 aastat tagasi. Tegemist ei ole üksnes aastaarvude täpsustamisega, vaid Eesti aladel on varem elanud ka teised rahvad. Samuti ei pea paika palju kasutatud loosung, et eestlaste keha on läänest, keel idast, jpt eestlusele iseloomulikuks peetud väited. Vt P. Kriivan. Eesti lugu. Meie tulemised (raadiosaade). – Vikerraadio, 30.03.2019. Arvutivõrgus: <https://vikerraadio.err.ee/920905/eesti-lugu-meie-tulemised> (29.04.2019).

⁷⁸ Tolle perioodi käsitlemine vabadusvõitlusena põhjustab valesid seoseid ja hinnanguid ning seetõttu vaadeldakse seda ajaloolistes käsitlustes osana üleüldistest ristisõdadest, vt E. Tarvel. Eesti rahva lugu. Tallinn: Varrak 2018, lk 31.

Sõltuvalt rõhuasetusest rahvusliku narratiivi loomisel saab kultuurinatsionalismist kõneleda eri tähendustes. Kui rahvuslikes jutustustes peetakse oluliseks etnost, ^{*79} s.o. etnilis-kultuurilist ühtsust, siis iseloomustavad rahvust ajaloo käigus välja kujunenud ühtsed arusaamad, väärtused, praktikad või keel, mida rahvus ise tajub ja tunnetab rahvuslike enesekirjelduste vahendusel. Teisisõnu, rahvuseks tuleks pidada sotsiaalset gruppi, mida iseloomustab neile eripärane kultuur kultuuri antropoloogilises tähenduses ning rahvuslikud enesekirjeldused, mis selle kultuuri omapärasid reflekteerivad (edaspidi ka: kultuurirahvuslus).

Kõrvalepõikena on hea rõhutada, et kultuurirahvuslikus tähenduses peetakse rahvuseks üksnes neid sotsiaalseid kollektiive, kes on etnilis-kultuuriliselt ühtsed ning ühtlasi teadlikud sellest enesekirjelduse kaudu. ^{*80} Seega ei piisa rahvuse sisustamisel üksnes etnosest. Mart Laar on erinevuse kirjeldamisel kasutanud näiteks ärkamise kujundit, mille järgi etnos on justkui magav rahvuslus, kes pärast ärkamist saabki rahvuseks. ^{*81} Põhjus, miks eelrahvuslikke ühiskondi tuleks rahvuslikest eristada – kuigi praktikas on piir küllaltki hägune – seisneb selles, et rahvuste korral väljendub etnos sageli küllalt selgelt nendessamades kultuurilistes enesekirjeldustes. Eesti rahvuse sisustamisel ei ole õnneks vaja sellist eristust teha, kuid oluline on teada, et eesti rahvuse etnilis-kultuuriline ühtsus väljendubki sageli eesti kultuurilistes enesekirjeldustes.

Rahvusliku narratiivi loomisel võidakse kõige olulisemaks kriteeriumiks pidada ka geneetilist sarnasust põlise kogukonnaga, nagu seda teeb rahvuse primordialistlik käsitlus. ^{*82} Rahvuse primordialistliku käsitluse kõige ekstreemsemaks vormiks saab pidada natsismi, millel kandvaks narratiiviks rahvusliku enesekirjelduse loomisel olid rassilised tunnused. Kuigi rahvuse primordialistlik käsitlus ei keskendu üksnes rassile, vaid geneetilisele sarnasusele üldisemalt, on teaduslikes uurimustes primordialistlikust käsitlusest loobutud, sest see ei suuda kirjeldada rahvuse sotsiaalset aspekti. ^{*83} Näiteks tänapäeva eestlase genoom on kujunenud mitme sisserände tulemusena nii läänest, idast ja Lähis-Idast, Ida-Euroopa stepialadelt kui ka Siberi aladelt, millest viimane kattub läänemeresoome keelte saabumise ajaga. ^{*84} Tõenäoliselt läheks sotsiaalse praktikaga vastuollu see, kui eestlase mõiste mõtestataks ümber üksnes geeniuuringutele tuginedes. Praktikas on ka vastupidiseid näiteid, kus sarnase genoomiga kogukondadel on täiesti iseseisev rahvuslik identiteet, nt Rwandas asuvad hutud ja tutsid.

Seega ei pea rahvuse aluseks olema ilmtingimata ühtne geneetiline päritolu, vaid selleks võib olla ka ühine usuline või kultuuriline ajalugu või majandus- ja poliitikaelu. ^{*85} Seetõttu ei ole rahvuse määramine geneetiliste eripärade (nt rass, silmade ja juuste värv jne) põhjal kasutusel ka enam teaduses ^{*86} ja kultuurinatsionalistlikus käsitluses on mõistlik kõneleda rahvusest ühtse etnose, s.o. etnilis-kultuurilise ühtsuse kaudu.

Alljärgnevalt kasutangi artiklis neid kahte rahvuse käsitamise viisi:

- a) kodanikurahvuslik käsitlus, mille järgi on rahvuse tunnuseks ühiskondlik leping ja õiguslik suhe riigiga, mis liidab erinevad indiviidid ühes riigis kokku kogukonnaks, s.o. rahvuseks;
- b) kultuurinatsionalistlik (kultuurirahvuslik) käsitlus, mille järgi rahvuse tunnuseks on etnos ehk etnilis-kultuuriline ühtsus. Etnilis-kultuuriline ühtsus ei sea eelduseks geneetilist sarnasust põliste asukate või kultuuriliste eelkäijatega.

⁷⁹ Etnosümbolistlikust teoreetilisest perspektiivist lähtudes peetakse rahvuse tekke eelduseks etnilis-kultuurilist ühtsust ehk etnost (pr *ethnie*). Etnost on rahvusest eristanud Anthony D. Smith. Etnose all mõistetakse rahvusele eelnevat etnilise identiteetiga kollektiivi. Sellise mõistekasutuse on üle võtnud ka Laar ja Jansen, kuid piir, kust algab etnos ja kust rahvus, on ebaselge. Vt E. Piirimäe. Eesti Rahvuslus Euroopa kontekstis. – Ajalooline Ajakiri 2007, nr 1 (119), lk 95.

⁸⁰ Samas.

⁸¹ Samas.

⁸² Selliselt käsitletakse rahvuseid primordialistlikes või perennalistlikes teooriates. Inglisekeelne sõna *perennial* tähendab eesti keeles alalisust ja põlisust. Vt E. Piirimäe (viide 74), lk 177–178.

⁸³ Samas.

⁸⁴ L. Saag. The Prehistory of Estonia from a Genetic Perspective: New insights from ancient DNA. University of Tartu Press 2019, lk 49.

⁸⁵ Eesti säästva arengu riiklik strateegia (viide 34), lk 13.

⁸⁶ Teaduskirjanduses nimetatakse rahvuste „loomist“ geneetiliste eripärade alusel ka banaalseks rahvusluseks. Banaalse rahvusluse korral luuakse rahvuslik identiteet passiivsete tegevuste vahendusel, nagu nt rahvusliku kuuluvuse rõhutamine spordiüritusel, riiklike tähtpäevade tähistamine või rahvussümbolika olulise rõhutamine rutiinsetes tegevustes. Geneetiliste eripärade rõhutamine sobib siia konteksti hästi, sest võimaldab kogukonna liikmetel kogeda ja taastoota rahvuslikku identiteeti üksnes millegagi, mis neil juba olemas on: teatav geneetiline eripära. Vt M. Tamm. Rahvuste tegemine. – Keel ja Kirjandus 2018, nr 1-2, lk 17.

5. Eesti rahvuse õigusteaduslik käsitus

5.1. Eesti rahvas ja eesti rahvus põhiseaduses

Eesti rahvuse mõiste sisustamine põhiseaduses kodanikurahvuse käsitusest lähtuvalt tähendaks, et „Eesti rahvas“ ja „eesti rahvus“ on samatähenduslikud. Kuivõrd PS § 56 järgi teostab rahvas, kes põhiseaduse kontekstis ongi Eesti rahvas, oma võimu hääleõiguslike Eesti kodanike kaudu, tuleks Eesti rahvaks pidada vähemalt^{*87} kõiki Eesti kodanikke. Lühidalt, iga Eesti kodanik on eestlane, st eesti rahvuse liige.

Tekib aga küsimus, kas selline tõlgendus ei lähe vastuollu preambuli eesmärgiga, mis seab koos eesti rahvusega kaitse ka eesti kultuurile. Kuivõrd eespool analüüsitud, eesti rahvust ja kultuuri puudutavates lahendites kasutas kohus mõistet „kultuur“ antropoloogilises tähenduses, võiks intuiitiivselt eeldada, et koos sellega tuleb ka eesti rahvust tõlgendada kultuurirahvuslikus tähenduses. See ei pea ilmingimata nii olema, sest ka Eesti kodakondsuse saamisel naturalisatsiooni korras nõutakse teatavat kultuurilist seotust Eestiga, nt keeleoskust, Eestis elamist ja põhiseaduse tundmist ning lojaalsust Eesti riigile (kodakondsuse seaduse § 6 p-d 2 ja 2¹, 3, 5 ja 6). Seega ei oleks eesti rahvuse kodanikurahvuslik käsitus vastuolus eespool toodud kohtupraktikaga ning jääb küsimus, kas iga Eesti kodanik on eestlane või eeldab eestlus ikkagi tihedamat seost (nt etnilisus, eesti kultuuris aktiivne osalemine vms tunnus) eesti kultuuriga, kui sätestab kodakondsuse seadus.^{*88}

Tegemist on täiesti praktilise probleemiga Eesti ühiskonnas eestivenelaste näitel, nagu on õigesti märkinud Lauri Mälksoo.^{*89} Iseenesest ongi põhiseadusesse selline konflikt lahendamata kujul sisse kirjutatud, sest põhiseadus on rahvuslikes väärtustes kantud kahest eri hoovusest: herderlik-rahvuslikust (kultuurinatsionalistlikust) ja kantilik-vabariiklikust (kodanikurahvuslikust) hoovusest.^{*90} Seega käsitleb põhiseadus eestlast korraga nii etnilis-kultuuriliselt ühtse kooslusena kui ka kodanikena. Mälksoo hinnangul ongi sellises olukorras nii eestivenelastel kui ka teistel erineva etnilise päritoluga Eesti kodanikel identiteediks raske leida pidepunkti. Seetõttu tulekski eestlase mõiste sisustamisel loobuda etnilisuse kriteeriumist ning käsitleda eestlast poliitilise mõistena.^{*91}

Siinkohal vaidleksin Mälksoole vastu. Mälksoo on õigesti osutanud põhiseaduslikule konfliktile eestlase mõiste sisustamisel ning sellega kaasnevale probleemidele ühiskonnas, kuid on lahenduses jätnud arvestamata eestlase mõistega VRKAS § 1 punktis 3 ja rahvuse mõiste käsitlestega PS §-des 49 ja 50. VRKAS § 1 punkt 3, mis on vastu võetud PS § 50 alusel, käsitleb vähemusrahvusena neid Eesti kodanikke, kes erinevad eestlastest oma etnilise kuuluvuse, kultuurilise omapära, religiooni või keele poolest. Kui eestlane võrdsustada Eesti kodanikuga, siis VRKAS § 1 punkt 3 muutuks sisutihjaks ja vastuoluliseks, sest Eesti kodanik ei saa etniliselt või kultuuriliselt erineda eestlasest, kui eestlust ei ole määratletud kummagi kriteeriumi järgi. Eestlaste etnilisust saaks käsitleda ainult Eesti kodanike etnilisusest lähtudes, mis tähendaks, et vähemusrahvuse liige peaks etniliselt erinema ka iseendast.

Eesti rahvuse tõlgendamine poliitilise kategooriana või siis kodanikurahvuslikult ei oleks kooskõlas ka PS §-ga 49, mis annab igapäevasele õiguse säilitada oma rahvuskuuluvus. Samal ajal kui erineva etnilise päritoluga rahvused saavad säilitada oma rahvuskuuluvuse, identifitseerides ennast etnilisuse järgi, siis eestlane oleks sunnitud sellest põhiseaduse tähenduses loobuma. Veelgi enam, puudub igasugune alus eeldada, et teise etnilise või kultuurilise päritoluga Eesti kodanik üldse tahab ennast eestlasena identifitseerida. Eestivenelaste näitel ilmestab seda nn halli passi probleem, kus Eestis elavad välismaalase passi omavad isikud võivad Eesti kodakondsuse jätta taotlemata põhjusel, et nad ei soovi olla eestlased.^{*92}

Põhiseadus pakubki siinkohal eri rahvustest inimestele rohkem võimalusi kui üksnes eestlase identiteet: nt õigus säilitada oma rahvuskuuluvus (PS § 49), võimalus luua rahvuskultuuri huvides omavalitsusasutusi (PS § 50) või korraldada õpet oma rahvuskeeles (PS § 37 lg 4). Kui aga teisest rahvusest Eesti kodanik soovib ennast eestlasena identifitseerida, mis eeldab aktiivsemat osavõttu ka eesti kultuurist, siis

⁸⁷ Omaette küsimus on, kas Eesti rahvana tuleks käsitada nt ka Eestis elavaid välismaalase passiga isikuid.

⁸⁸ RT I 1995, 12, 122; RT I, 07.02.2020, 8

⁸⁹ L. Mälksoo. Põhiseaduspatriotism – kas ka Eesti jaoks? – Vikerraar 2009, nr 10-11, lk 133. Arvutivõrgus: <https://www.vikerkaar.ee/archives/12016> (02.04.2020).

⁹⁰ Samas.

⁹¹ Samas.

⁹² L. Velsker. Ülevaade: millised õigused annaks halli passi omanikele kodakondsus. – Postimees, 24.01.2017. Arvutivõrgus: <https://www.postimees.ee/3990789/ulevaade-millised-ogused-annaks-halli-passi-omanikele-estti-kodakondsus> (02.04.2020).

eesti kultuuri jätkusuutlikkuse huvidest lähtudes (vt p 2.3) tuleb sellisele Eesti kodanikule ka selleks võimalused tagada. Nii saabki jõuda eesti kultuuri säilimise tagamise suhtes olulisele järeldusele, et põhiseaduse preambuli 5. lõigu kohaselt (kohustus säilitada eesti kultuur) tuleb Eesti kodanikule, sõltumata tema rahvusest või etnilisest päritolust, tagada võimalus osaleda eesti kultuuris. Selliselt oleks tagatud ka kõikide Eesti kodanike võrdne kohtlemine põhiseaduses, sest õigus säilitada oma rahvuskuuluvus, sh praktiseerida rahvuskultuuri, on antud kõikidele rahvustele, ka eestlastele, kes ei pea oma rahvustunnet alla surudes rääkima eestlasest üksnes kui poliitilisest kategooriast.

On tähelepanuväärne, et selline tõlgendus aitab ületada ka kodaniku- ja kultuurirahvusliku vastuolu põhiseaduses. Mõiste „rahvus“, nt „eesti rahvus“, „vähemusrahvus“, saab sisustada kultuurirahvuslikus tähenduses etnilis-kultuurilise ühtsuse kaudu, ilma et see kuidagi häiriks mõistet „Eesti rahvas“ või „rahvas“, mille puhul põhiseadus säilitab kodanikurahvusliku käsituse. Teisisõnu: Eesti põhiseaduse järgi on kõrgeima võimu kandjaks eri rahvustest koosnev Eesti rahvas; põhiseadus on seadnud eesmärgiks ja tagab Eesti rahvale eesti rahvuse ja kultuuri säilimise läbi aegade. Kuivõrd kultuuri säilimise vältimatuks eelduseks on võimalus seda praktiseerida, siis peab põhiseadus võimaldama eesti kultuuris osalemist kõigile Eesti rahva liikmetele rahvusest sõltumata.

Seega kokkuvõtvalt: eesti rahvust tuleks mõista põhiseaduse preambulis kultuurirahvuslikust käsitusest lähtudes. Eesti rahvus, mille säilimise tagamine on põhiseadus võtnud eesmärgiks, on erinev kollektiiv Eesti rahvast, kes teostab võimu Eesti riigis.

5.2. Eesti rahvust puudutav kohtupraktika

Suurem osa eesti rahvust puudutavatest kaasustest, mida analüüsisin eesti kultuuri juures (vt p 3.1.1), käsitlevad eesti rahvuse ja kultuuri säilimist eesti keele seisukohalt (Riigikohtu lahendid 3-4-1-98 ja 3-3-1-52-13). Nendele tuginedes ei ole võimalik eristada, millises tähenduses on „rahvust“ kasutatud, sest mõlemad rahvuslikud käsitused iseloomustavad eestlast eesti keele oskuse järgi. Kui kultuurirahvuslikult, kultuurilisest aspektist, iseloomustab eestlast eesti keel, siis kodanikurahvuslikus tähenduses seob eestlase eesti keelega PS § 6, mis sätestab riigikeelena eesti keele.

Ka eespool analüüsitud Riigikohtu otsus 3-4-1-6-13 (vt p 3.1.1), mis käsitleb eesti rahvuse ja eesti kultuuri säilimise tagamist ühiskondliku jätkusuutlikkuse ja heaolu seisukohast üldisemalt, ei aita täpsemalt lahti mõtestada rahvuse mõiste sisu. Ei ole selge, kas kohus soovis viidata eesti rahvuse säilimise tagamisele konkreetselt ehk viitas eestlasele koos eesti kultuuriga kultuurirahvuslikus tähenduses või pidas ta silmas Eesti kodanikke ja Eestis elavaid inimesi üldiselt, kelle heaolu peab riik samuti tagama.

Sama probleem on ka lahendites, milles eesti rahvuse jätkusuutlikkust on käsitletud eesti kultuurist eraldiseisvana. Lahendis 5-18-5 selgitas Riigikohus, et välismaalaste seadusest tulenev perekonnapõhiõiguse riive – riigi õigus otsustada välismaalasest pereliiget riiki mitte lubada – on õigustatud Eesti riigi sisemise rahu kaitse ning eesti rahvuse säilimise eesmärgiga.⁹³ Kohtuasjas 3-4-1-7-13 arutles Riigikohus, et riiklikud toetusmeetmed, mis soodustavad lapse kasvatamisele pühendumist, seonduvad ka preambulis seatud eesmärgiga tagada eesti rahvuse säilimine.⁹⁴ Kummaski lahendis ei käsitleta rahvuse mõistet täpsemalt ning seega jääb avatuks küsimus, kas viide eesti rahvusele tähendab põhiseaduse spetsiifilist eesmärki, milleks on eesti rahvuse säilimise tagamine, või üldist eesmärki, milleks on Eesti kodanike ja Eestis elavate inimeste turvalisuse ja perekonnapõhiõiguste tagamine.

Kultuurirahvuslikule käsitusele viitab siiski Riigikohtu lahend 3-4-1-6-01 (vt p 3.1.1), mis käsitles nime muutmise keeldu rahvusliku identiteedi säilitamise seisukohalt. Rahvuslikku identiteeti, mida inimese nimi esindab, saabki sageli seostada just inimese etnilis-kultuurilise päritoluga, sest nimede (edasi)andmine on tihedalt seotud etnilis-kultuuriliste eripäradega. Seega saab nimega kaitstavast rahvuslikust identiteedist tähenduslikult rääkida üksnes kultuurirahvuslikus kontekstis. Kuivõrd kohus oli nõus, et nime vahetamise piiramine on legitiimne eesmärk eesti kultuuri ja rahvuse säilimise tagamisel, on selge, et kohus on olnud nõus eesti rahvuse käsitlemisega kultuurirahvusluse tähenduses, s.o. etnilis-kultuurilise ühtsuse kaudu.

⁹³ RKÜKo 21.06.2019, 5-18-5, p 67–70.

⁹⁴ RKPJKo 14.05.2013, 3-4-1-7-13, p 29.

1.3. Eesti rahvus kui eesti kultuuri kandja

Kuigi kohtupraktikast ei saa teha tugevaid järeldusi eesti rahvuse mõiste sisustamiseks põhiseaduse tähenduses, tuleks Riigikohtu lahendi 3-4-1-6-01 ning põhiseaduse süsteemse, teleoloogilise ja grammatilise tõlgenduse tulemusena jõuda arusaamale, et eesti rahvust mõtestatakse etnilis-kultuurilise ühtsuse kaudu. Siinkohal tuletangi kohe meelde, et kultuurirahvusliku käsituse järgi ei eelda etnilis-kultuuriline ühtsus geneetilist sarnasust põliste rahvaste või kultuuriliste eelkäijatega. Seega eestluse kriteeriumiks ei ole geneetiline või bioloogiline sarnasus varem Eesti aladel elanud või eesti kultuuri viljelenud kollektiividega.^{*95}

Eesti rahvuse eripärad saab tuletada eelkõige tema kultuurilisest erilisusest ning seetõttu on põhjendatud eesti rahvuse säilimise käsitlemine koos eesti kultuuri ja keelega, nii nagu see täna ka põhiseaduses kirjas on. Seega, võttes aluseks nii eesti rahvuse kultuurirahvusliku käsituse kui ka eesti kultuuri mõiste antropoloogilises tähenduses, tuleks eesti rahvuse all mõista inimeste kooslust, mida iseloomustab teistest rahvuskultuuridest selgesti eristatav eesti kultuur ning sellisest erinevusest tulenev kollektiivne eneseteadvus, sh rahvuslik identiteet ja ajalootunnetus. Eesti rahvuse liige ehk eestlane on eesti kultuuri kandja, kes tunneb eesti kultuuris kasutatavaid kollektiivseid tähendusi, tähendusloome vahendeid (eesti keelt ja eesti kultuurikeeli) ja nende abil loodud enesekirjeldusi.

Siinjuures rõhutan jällegi, et tegemist ei ole definitsiooniga. Kuigi eestlast iseloomustab eesti keele oskus, ei ole kuidagi viisi määratav keeleoskuse tase, millest alates võib kedagi eestlaseks pidada. Samuti ei ole võimalik kvantifitseerida kollektiivsete tähenduste või eestlase ja Eesti enesekirjelduste tundmise taset. Kuigi eestluse defineerimine meetodipõhiselt võib olla põhjendatud sotsiaalteadusliku uuringu tegemisel, ei ole see vajalik eesti rahvuse ja kultuuri säilimise tagamisel, sest eesti rahvus ja kultuur säilivad siis, kui eesti kultuur on avatud, atraktiivne ja kättesaadav kõikidele rahvusest sõltumata ning Eestis on tagatud nii sisemine kui ka väline ühiskondlik stabiilsus^{*96} ja julgeolek.^{*97}

6. Lõpetuseks

Artiklis andsin ülevaate kultuuri ja rahvuse teaduslikest käsitlustest, asetades need Eesti õigusteaduslikku konteksti. Õigusteaduses napib eesti rahvuse ja kultuuri mõistete käsitlusi, kohtupraktikas on harvad viited neile mõistetele. Seetõttu on artiklis pühendatud enam tähelepanu kultuuri ja rahvuseid uurivatele teadustele, kuid seostatud vaateid kultuurile ja rahvusele ka Eesti kohtupraktikaga. Ehkki artiklil pole tavapärasest õigusteaduslikku sügavust, loodan, et see artikkel annab tõe ja panuse edasisteks aruteludeks. Just õiguslikes diskussioonides ja käsitlustes areneb välja õigusteaduslik sisu ja kontekst, mis võimaldab teha asjakohasemaid järeldusi eesti rahvuse ja kultuuri tõlgendamise kohta põhiseaduse preambuli tähenduses.

⁹⁵ Eesti säästva arengu riiklik strateegia (viide 34), lk 13.

⁹⁶ RKPJKo 12.07.2012, 3-4-1-6-12, milles rahvusvahelist koostööd ja finantsstabiilsust käsitleti kui eesti rahvuse ja kultuuri säilimise eeldust.

⁹⁷ RKÜKo 21.06.2019, 5-18-5, mille järgi eesti rahvuse säilimise eesmärgil on õigustatud välismaalasest perekonnaliikmete Eesti riiki elama asumise piiramine.